

JAROSLAV DAVID A PŘEMYSL MÁCHA: NÁZVY MÍST: PAMĚŤ, IDENTITA, KULTURNÍ DĚDICTVÍ

Lenka Řezníková

DAVID, Jaroslav — MÁCHA, Přemysl (2014): *Názvy míst: Paměť a identita, kulturní dědictví*. Brno: Host, 240 s.

Ještě v nedávno vydané kolektivní monografii *Toponyma, kulturní dědictví a paměť míst* (Ostrava 2016) vzniklé pod redakčním vedením Jaroslava Davida konstatuje Přemysl Mácha, že přes nepopiratelný kulturní význam toponym nebyla dosud rozvíjena širší debata na téma jejich ochrany. Přesto právě Jaroslav David a Přemysl Mácha patří k autorům, kteří se již několik let snaží tuto debatu iniciovat a představit toponyma jako nedílnou součást kulturního dědictví, Jaroslav David z hlediska lingvistiky a onomastiky, Přemysl Mácha z pozic kulturní antropologie a sociální geografie. Své profesní síly spojili v roce 2014 ve společné publikaci *Názvy míst: Paměť, identita, kulturní dědictví*, v níž se pokusili o systematickou konceptualizaci role, již hrají toponyma v procesech utváření kulturní paměti a identity. Jejich interdisciplinární spolupráce, vyztužená i studii z oblasti psycholingvistiky, sociologie prostoru a dalších disciplín, nejen umožnila „přezkoumat stávající toponomastický materiál“ (s. 15), ale také, jak je z textu patrné, již v průběhu samotného výzkumu přiměla řadu oslovených respondentů uvědomit si nereflektovaný nebo jen podprahově tušený identitotvorný rozměr toponym.

Materiálově založili autoři svou práci na výzkumu dvou městských a dvou venkovských regionů z oblasti severní Moravy, jež vzájemně porovnávají právě z hlediska míry proměnlivosti a funkční znalosti toponym. V první části knihy vymezují základní pojmy z oblasti toponomastiky, definují toponyma jako jazykovou entitu a nastiňují jejich klasifikaci. V hlavní části prezentují nashromážděný materiál a výsledky svých šetření. Mezi městskou a venkovskou toponymií konstatují řadu shod, ale též řadu příznačných odlišností a nalézají klíčové faktory, jež určují vývoj jazykové krajiny. Na závěr představují metodiku, již na základě svého výzkumu vypracovali a jež by podle jejich názoru mohla přiměřeně korigovat proměny v oblasti toponymie.

Hned na začátku definují autoři své badatelské pozice a v lehce legitimizačním modu se vymezují jednak vůči starší onomastice, která se soustředila především na standardizované názvy, zkoumala etymologické a motivační vzorce působící při produkci toponym, hledala materiál ve starých mapách, listinách, katastrech apod., a měla tak celkově výrazně historizující podobu, jednak vůči „pozitivistické“ geografii, jež se v krajině zajímala takřka výlučně o hmotné objekty a toponyma evidovala jen jako nástroj jejich lokace. Cílem Jaroslava Davida a Přemysla Máchy je naproti tomu výzkum hlubších sociálních a antropologických procesů, jež jsou s produkcí a proměnami toponym spjaty. Vážné konsekvence pro vnímání a prožívání prostoru má podle nich jednak zrychlování proměn v jazykové krajině, jednak některé jevy provázající standardizaci toponym.

Konceptem jazykové krajiny se oba autoři přihlásili k badatelskému proudu, který v návaznosti na R. Landryho a R. Bourhise obrací pozornost na přítomnost textů ve

veřejném prostoru a aktivuje zájem o výzkum jejich podílu na formování sociálního prostoru. V zahraniční literatuře sledují badatelé prostřednictvím tohoto konceptu často zejména prolínání různých jazyků (multilingvální aspekty jazykové krajiny), v práci J. Davida a P. Máchy je toto prolínání identifikováno zejména jako prolínání různých generačních kódů. Právě generační výměna je spolu s migrací podle autorů významným faktorem změn jazykové krajiny, jež současně indikuje zvyšující se nestabilitu místních názvů: změna se už neodehrává v dlouhých časových vrstvách, nýbrž kopíruje rychlé generační vlny. Nejenže každá z generací vykazuje odlišnou míru znalosti starších toponym, každá současně generuje vlastní toponyma, jimiž si domestikuje sociální prostor a modeluje jej ve vlastním jazykovém kódu. Výsledkem je generačně podmíněná heterotopie, jež znamená, že uživatelé různých toponym volí v prostoru různé orientační dominanty, jinak reagují na změny v nestabilní skladbě firem a institucí ve svém okolí, a připisují tak témuž fyzickému prostoru různé kulturní významy.

Sami autoři upozorňují, že i koncept jazykové krajiny představuje v jazykovém smyslu jistou redukci, neboť nesleduje přítomnost všech jazykových projevů v krajině (z vědomí tohoto deficitu vychází ostatně v posledních letech koncept *linguistic soundscape*, který reflektuje i přítomnost mluveného jazyka). I tak je však tento koncept poměrně široký, neboť zahrnuje všechny typy „textů“, jež se v krajině vyskytují. Z hlediska toponomastiky to především znamená, že nepočítá s omezením na výzkum toponym. Texty vytvářející jazykovou krajinu fungují jako celek a není vždy snadné vymezit, co toponymem ještě je a co toponymem již není. Sami autoři tento problém reflektují a snaží se toponyma od jiných typů krajinných textů odlišit, přesto se čtenář na některých místech neubrání dojmu, že ve snaze vymezit si co nejširší terén zahrnuli mezi toponyma arbitrárně i označení, jejichž status není tak jednoznačný.

Spolu s kritickou reflexí historizující toponomastiky se autoři ve větší míře obracejí k výzkumu nestandardizované, živé toponymie. Důležitým nástrojem jejich výzkumu byly proto terénní sondy a dotazníkové akce, které měly přinést informace o míře znalosti konkrétních názvů v dané lokalitě a pomoci sestavit katalog aktuálně užívaných toponym. Zájem o nestandardizovaná, živá toponyma, jež lidé obývající určitý prostor aktivně užívají při komunikaci o něm a při orientaci v něm, provází u obou autorů jistá kritická distance vůči standardizaci toponym. Na řadě příkladů názorně zdokumentovaných i v bohatém obrazovém materiálu ukazují kreativitu uživatelů při tvorbě alternativních, neoficiálních toponym (včetně pejorativ vyjadřujících nechuť k některým objektům). Jejich pojetí standardizace je ovlivněno především společenskovědními teoriemi moci, jak se v sociálních a humanitních vědách rozvíjejí od druhé poloviny 20. století. Standardizovanou toponymii vnímají oba autoři v ostrém kontrastu se spontánním užíváním živých toponym. S netajenou predilekcí pro živou toponymii snad až příliš samozřejmě předpokládají, že standardizovaná toponymie není živá, že jde o dva zcela odlišné onomastické světy. Zejména toponyma, která mají honorifikační charakter, jak autoři na řadě míst opakují, vnucují prostoru politickou identitu, aniž by respektovala místní poměry a stávající orientační dominanty. Na nasbíraném materiálu dokumentují přitom autoři, že standardizovaná toponymie není ani zárukou jazykové a geografické správnosti: dopouští se chyb, fixuje chybné názvy, nahrazuje dialektické výrazy neadekvátními

hyperkorektními pseudospisovnými variantami, případně správně nazvané objekty nepřesně lokalizuje.

Zaměření na živé, nehistorické zdroje toponymie bylo zčásti dáno historickým mládím zvolených lokalit, především však pochopením obou autorů pro moderní společenské procesy, které vnášejí do užívání toponym v posledních dvou stoletích čilý ruch a dynamiku. Zanikání starých a vytváření nových toponym je podle nich přirozeným procesem, kterým uživatelé reagují na konkrétní změny v sociálním prostoru. Stejně tak jako zanikání starých a vznikání nových objektů je přirozenou součástí života moderní společnosti, je její součástí také zatlačování nefunkčních a etablování nových toponym.

Zde však narážíme na ústřední problém celé práce. Pokud je zanikání starých, nefunkčních toponym přirozenou součástí života moderní společnosti, proč je podle autorů potřeba zastarávající toponyma chránit? Pokud je toponymická obměna přirozenou potřebou proměňující se společnosti, proč těmto procesům uměle bránit? Na jedné straně kritizují autoři standardizaci, na straně druhé ji však ve svém konceptu ochrany toponym předpokládají. Neuvízli snad v aporetické pasti vzájemně si odporujících stanovisek?

Je zřejmé, že si autoři kladou komplikované otázky a řeší problém o mnoha vrstvách a úhlech. A právě zde nastupuje druhá část jejich argumentu. Toponyma, jak se snaží ukázat, jsou nejen důležitým nástrojem orientace v prostoru a komunikace o něm. Jsou i jedním z důležitých identitotvorných faktorů, jejichž prostřednictvím si lidé vytvářejí emotivní a kognitivní vazby k místům, která obývají a v nichž se pohybují, a i zdánlivě nefunkční stará toponyma mají tedy řadu dalších, „neviditelných“ funkcí. Příliš prudké a neuvážené změny v toponymii a zapomínání historických toponym mohou podle autorů způsobovat korozi identifikačních procesů a rozvazovat vazby lidí k místům. Tento proces má svá úskalí, a proto je podle autorů třeba hledat kompromis mezi oběma pohyby a najít takový algoritmus, který by umožnil zachovat co možná nejširší znalost historických toponym, aniž by rigidně znemožňoval jazykovou krajinu dále přetvářet a kultivovat. Zapomínat společnost může a musí, jistá míra sociální paměti je však jednou z podmínek její koherence a integrity.

Požadavek ochrany vychází tedy z předpokladu, že je společensky žádoucí vytvářet takové podmínky, jež by rigidně nebránily změnám, přesto však umožňovaly lidem budovat si úzké sociální vazby na místa, jež obývají. Znalost starších, na první pohled nefunkčních toponym a celého toponymického folklóru se podle autorů až příliš rychle vytrácí a tato skutečnost vede ke korozi důležitých lokálních identit.

Také proto berou autoři zčásti na milost i historizující postupy a přistupují diferencovaně i k otázce toponymického folklóru. Samozřejmě jsou si plně vědomi toho, že stejně jako standardizovaná toponyma, tak také průpovídky a příběhy vztahující se ke konkrétním místům a toponymům jsou často zavádějící a mylné, současně však uznávají, že jsou to právě tyto drobné lidové narace, které činí z toponym místa paměti. Jejich prostřednictvím se uživatelé emotivně a kognitivně zmocňují lokalit a vytvářejí si k nim bližší vztah. Stejně diferencovaně přistupují autoři přes výše zmíněné výhrady i k tradičním historickým pramenům. Explicitně ostatně zmiňují, že přes relativně nízké stáří venkovských lokalit, jež zkoumají, jsou užívaná toponyma často poměrně stará, v řadě případů starší než obce samé, a také ve svém návrhu

metodiky ochrany operují se stářím toponym jako s jedním z rozhodujících faktorů. Také u soupisů, jež byly zpracovávány v rámci soupisové akce od 60. let minulého století Ústavem pro jazyk český, vidí jejich nepochybné limity, současně však uznávají, že v řadě případů mají nezastupitelnou roli, byť v rámci jejich výzkumu se ukázaly vhodnou pomůckou spíše pro výzkum venkovských, méně již pro výzkum městských lokalit (s. 73).

Práce z oblasti sociálních a humanitních věd, jež se v posledních letech věnují výzkumu identit, se zpravidla soustřeďují na analýzu. Konstatují rozklad řady tradičních identit, aniž by usilovaly o ovlivňování procesů, jež ke korozi identit vedou. Snaží se procesy pochopit, nalézt jejich příčiny a popsat je, nikoli je usměrňovat. Přístup J. Davida a P. Máchy nezapře v tomto smyslu jistý normativní rozměr jazykovědy, která usiluje nejen o výzkum fungování jazyka, ale také o jeho kultivaci.

Zda se metodiku podaří prosadit a jaký by mohl být její reálný dopad, je obtížné odhadnout. Důležité je ale již samo konstatování významu textové fixace toponym. Objekty, které nejsou petrifikovány textem, se, jak názorně ukazují autoři, prosazují zpravidla hůře než ty, které jsou v lokalitě přímo textualizované a stávají se součástí jazykové krajiny. O prolínání sociálního prostoru a jazykové krajiny nelze pochybovat. Konstatováním významu „sekundární“, tj. textové fixace prostřednictvím billboardů, inzerátů, štítů s názvy provozoven, názvů zastávek MHD apod. stvrzují autoři dalekosáhlý dopad zdánlivě okrajových textových praxí.

Tím, že vykračují z čistě akademického diskursu, vstupují autoři do oblasti angažované sociální politiky. Již proto, že politické spektrum názorů je široké a diferencované, nebudou patrně všichni čtenáři souhlasit se všemi jejich názory a závěry. Např. souhlas nebo nesouhlas s velkou vlnou přejmenovávání ulic po roce 1989 je patrně výrazně ovlivněn právě politickými pozicemi. Pro řadu uživatelů by tak kupř. zachování honorifikačních jmen z dob socialistického Československa, pro které plédují autoři, bylo politicky problematické. Autoři mají jistě pravdu v tom, že odstraňování toponym spjatých s komunistickým režimem po roce 1989 jakoby vymazávalo kus kulturní paměti a zamlčovalo část dějin, jejich zachování by však na druhou stranu z dějin vytěsnilo široce sdílenou polistopadovou protitotalitní euforii.

Je zřejmé, že ochrana toponym je vysoce sofistikovaný problém. Nikoli však jen proto, že tu na sebe mohou narážet protikladné názory, ale především proto, že tu do hry vstupují protichůdné procesy. Požadavek ochrany toponym jistě není čistě akademickým problémem a nelze jej vyřešit čistě akademickou cestou. Zcela na místě je tak volání autorů po širší diskusi.

Lenka Řezníková | Filosofický ústav AV ČR, v. v. i.

<moi.meme@seznam.cz>